

Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi

Ş. Tufan BUZPINAR*

OSMANLI SULTANLARININ HİLAFETİ ne zaman ve nasıl üstlendikleri sorusu henüz net olarak cevaplandırılabilmiş değildir. 1517'de Mekke ve Medine'nin Osmanlı yönetimine girmesinden önce de sultanların *halife* unvanını kullandıkları malumdur, ancak tüm Müslümanların halifesi anlamındaki *hilafet-i uzma* unvanını ne zaman üstlendikleri tam olarak bilinmemektedir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'daki Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil'i İstanbul'a getirmesinden sonra hilafetin Sultan'a devredildiği rivayetlerinin muhtemelen XVIII. yüzyılın ikinci yarısında üretildiği tarihçilerin ortak kanaati haline gelmiş durumdadır.¹ Muasır kaynakların Yavuz döneminde hilafet meselesi hakkında bilgi içermemeleri, 1520'de tahta geçen Kanunî Sultan Süleyman'ın Mütevekkil'i serbest bırakarak h. 929 (1522/23) yılında Mısır'a dönmesini sağlaması, 1539'da ölümüne kadar Mütevekkil'in halife unvanını kullanması ve Kanunî'nin evrensel halife olduğu iddiasının muhtemelen bu tarihten sonra gündeme getirilmesi Osmanlı hilafeti meselesinin de ortaya çıkışını sağlamış görünmektedir. Kanunî'nin eniştesi ve 1539-1541 yılları arasında sadrazamlık görevinde bulunan tarihçi Lütfi Paşanın bu meseleyi çok açık bir şekilde tartışma konusu yaparak Osmanlı hilafetini meşrulaştırma çabasına girmesi de bu döneme denk gelmektedir. Kanunî dönemi şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin de aynı dönemde sultanın halifelikliğini savunma çabasında olması hila-

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü. Makalenin müsveddesini okuyarak çok değerli katkılarda bulunan Mehmet İpşirli, İsmail Kara, Gökhan Çetinsaya ve Ebubekir Ceylan'a müteşekkirim.

1 Mısır'ın fethinden önce Osmanlı sultanlarının *halife* unvanını kullanmaları ve hilafetin Yavuz Sultan Selim'e devredilmesi meselesi ile ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Faruk Sümer, "Yavuz Selim Halifelikli Devraldı mı?", *Belleten*, Aralık 1992, c. LVI, sy. 217, s. 675-701.

fet meselesinin ne kadar ciddi boyutlarda hissedildiğinin bir göstergesi sayılabilir.

Bu genel çerçevede zuhur eden Osmanlı hilafeti meselesi mevcut literatüre göre* iki dönem halinde ele alınabilir. Birincisi, meselenin doğuşundan yani 1540'lardan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar gelen dönem; ikincisi, Küçük Kaynarca Antlaşmasından II. Meşrutiyet'in sonuna kadar olan dönemdir. II. Meşrutiyet sonrası dönemde hilafet kurumu ile ilgili gelişmelerin hilafetin ilgâsı süreci ve sonrası olarak ele alınması gerektiği kanaatinden hareketle dönem hakkındaki literatür bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Sözkonusu dönem hakkındaki literatür müstakil bir araştırmaya konu olacak kadar önemli ve hacimlidir. Bu çalışma, zikredilen ilk iki dönem hakkında bilgi veren literatürün önemli bir kısmının kısa bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Bu değerlendirme yapılırken meselenin ana hatlarıyla seyri hakkında da bazı bilgiler verilecektir.

I. Dönem

Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemi hakkında en önemli eser, aynı zamanda meselenin başlangıcını da açıkça ortaya koyan Lütü Paşanın Ağustos 1554'te tamamladığı *Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme* adlı yazma risalesidir. Fuat Köprülü'nün hilafet makamının ilgâ edildiği dönemde hakkında bilgi edindiği² halde üzerinde her nedense pek durmadığı bu risale hakkında bilinen ilk araştırma Hamilton A. R. Gibb tarafından gerçekleştirilmiş ve "Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate" adıyla yayımlanmıştır.³ Tarık Z. Tunaya'nın temin ettiği fotoğraflara dayanarak hazırlanan makale, risalenin tanıtımı ve risalenin yazılış amacını yansıttak üzere Osmanlı hilafetini meşrulaştırmaya yönelik bölümlerinin İngilizceye çevirisinin ardından kısa bir değerlendirme ile sona ermektedir ve 1980'li yıllara kadar risale ile ilgili tek çalışma olarak kalmıştır. Risale hakkında daha kapsamlı bir çalışma 1980'li yıllarda Hulusi Yavuz tarafından yapılmıştır. Önce *X. Türk Tarih Kongresi*'ne⁴ tebliğ olarak sunulan bu çalışmanın genişletilmiş hali yazarın *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*⁵ adlı eserinde "Sadriazam Lütü Paşa ve Osmanlı Hilafeti" başlıklı bir bölüm olarak yer almıştır. Çalışma daha sonra aynı adla ve bazı ilavelerle *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergi-*

* Kaynaklara inilerek yapılacak bir çalışma, literatüre dayalı olarak önerilen bu dönemlendirmeyi desteklemeyebilir.

2 Köprülüzaade Mehmed Fuad, "Lütü Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925, sy. I, s. 142.

3 *Oriens*, 1962, c. XV, s. 287-295.

4 *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, c. V, s. 2083-2107.

5 Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İstanbul, 1991, s. 73-110. "Lütü Paşanın risalesini konu alan bir yüksek lisans tezi yeni tamamlanmıştır. Muharem Jahja, Lütü Paşanın Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme adlı Risalesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

sî'nde yayımlanmıştır.⁶ Gibb'den çok daha geniş bir çerçevede meseleyi ele alan Yavuz, *halife* ve *hilafet* kavramları hakkında geniş bir değerlendirme sonra mezkur risalenin yaklaşık üçte birinin tercümesine yer vermiştir. Makale esas itibarıyla Lütfi Paşanın hilafet hakkındaki görüşlerini ve Osmanlı hilafetini savunmasını destekleyici mahiyette kaleme alınmıştır.

Lütfi Paşanın risalesinin en belirgin katkısı, Osmanlı hilafeti meselesinin ortaya çıkışı konusunda önemli ipuçlarını ihtiva etmesidir. Osmanlı hilafeti meselesinin niçin, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda net bir cevap verecek delillere henüz ulaşılacak kadar birlikte risalenin yazılış tarihi ve içeriğinden hareketle bir izah ileri sürmek mümkündür: Şöyle ki; hilafet meselesinin son Abbasî halifesi el-Mütevekkil'in 1539'da ölümünden sonraki yıllarda gündeme gelmesi ve risalede "Abbasî halifelerinden bu zamana kadar ümmetin halinin ne olduğu ve ne olacağı, Kureyş'ten olmayan sultanlara imam ve halife demenin caiz olup olmadığı" (vr. 2b) sorusunun sorulması hususu, Kanunî'nin tüm Müslümanların halifesi olduğu iddiasının bir sorumluluk anlayışı gereği ortaya atıldığı intibahı uyandırmaktadır. Zira, Osmanlı sultanları Memlûklüler devletini ortadan kaldırarak Mısır'daki Abbasî halifelerinin siyasî desteğini yok etmiş, kendileri de halifeye sahip çıkmayarak Mütevekkil'in ölümünden sonra Abbasî ailesinden herhangi birinin hilafeti üstlenmesine imkan vermemiş ve böylece İslâm dünyasının halifesiz kalması gibi bir fiilî durum oluşturmuşlardır. O zaman yaygın olan inanişâ göre "zamanın imamını tanımadan ölenler Cahiliye ölümüyle ölmüş" (vr. 3a) olacaklarından ve son Abbasi halifesinden itibaren bu makamda kimse bulunmadığından Osmanlı sultanı tüm Müslümanların halifesi anlamında hilafet-i uzmâ unvanını üstlenerek Müslümanların halifesiz kalmamasını sağlamak istemiş olabilir.

Ancak burada şer'î anlamda ciddî bir sıkıntı vardır. O da Kureyş kabilesine mensup olmayan birisinin bu unvanı üstlenip üstlenemeyeceği meselesidir. Çünkü zamanın muteber kelim kitaplarında "İmam Kureyş'ten olur, başkası caiz değildir" mealinde bir hadis rivayet edilmektedir. Osmanlı uleması ve eşrafi şüphesiz bu rivayetin farkındadır. Risaledeki ifade sine bakılırsa bu durum Lütfi Paşaya da sorulmuştur. Her ne kadar bunun gerçekten sorulup sorulmadığını henüz bilemiyorsak da en azından dönemin önde gelen ümera ve ulemasının zihinlerinde böyle bir sorunun mevcudiyetini Lütfi Paşanın bildiğini varsayabiliriz. Paşa mezkur soruya kendisini muhatap kabul ederek şer'î ve akli delillerle cevap oluşturmak amacıyla sözkonusu risaleyi kaleme aldığı belirtilmektedir.⁷ Tabii olarak risalenin

6 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1993, sy. 5-6, s. 27-54.

7 Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, no. 2877, vr. 2b vd.

temel iddiasına göre, Kureyş kabilesine mensûbiyet hilafetin olmazsa olmaz şartlarından değildir ve Osmanlı sultanı Müslümanların meşru imamı ve halifesidir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın hilafet-i uzmâ unvanını üstlenmesi konusunda bir diğer önemli destek, 1545 yılından itibaren kesintisiz yirmi dokuz yıl şeyhülislamlık görevinde bulunan Ebussuud Efendiden gelmiştir. Ebussuud sultanın hilafetini meşrulaştırmak için yaptığı katkıları Lütfi Paşadan farklı bir yol izleyerek gerçekleştirmiştir. Kureyş meselesini tamamen görmezden gelen şeyhülislam, konu hakkında müstakil bir eser yazmak yerine kanunlar ve benzeri resmî evraka sultanın tüm Müslümanların halifesi (*Hilâfet-i Kübrâ*) olduğunu ifade eden ibareler koyarak onun hilafetini destekleme yolunu seçmiştir.⁸ Colin Imber, Ebussuud Efendinin bu dönem hilafet meselesindeki yeri, katkıları ve teorik olarak Osmanlı hilafetini nasıl meşrulaştırdığı gibi hususları Ebussuud Efendi üzerine yaptığı müstakil çalışmasında "The Caliphate" başlığı altında ele almıştır. Bu bölüm hilafet meselesinde Sünnî İslâm geleneğinin oluşum süreci açısından da önemli bilgi ve görüşler ihtiva etmektedir.⁹

1540'lardan itibaren vurgu yapılan, Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi¹⁰ olduğu hususu 1566'da yeni bir vesile ile gündeme geldi. Kanunî'nin ölümü üzerine tahta çıkan II. Selim'in cülûs merasiminde Sünnî anlayışın bir gereği olarak "Ehlü'l-hal ve'l-akd" yeni padişaha sadece Osmanlı Devleti'nin sultanı olarak değil aynı zamanda bütün Müslümanların imam ve halifesi olarak biat etti. Bu uygulamayla *hilâfet-i uzmâyâ* biat Osmanlı sultanlarının meşrûiyet prensipleri arasında yerini almış¹¹ ve 1924 yılında gerçekleşen hilafet makamının ilgâsına kadar güçlenerek devam etmiştir.

Hilafet makamının ilgâ edildiği yıl kurumun tarihi üzerine *The Caliphate*¹² adlı bir monografi yayımlayan İngiliz tarihçi Thomas W. Arnold, "The

8 Ö. Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları: I, Kanunlar*, İstanbul, 2001, s. 296-297; Colin Imber, *Ebu's-Suud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburg, 1997, s. 98-111.

9 Colin Imber, *Ebu's-Suud*, s. 98-111.

10 XVI. Yüzyılda bu iddiaya karşı en ciddi itiraz Fas'ın Sa'dî sultanlarından gelmiştir. Hilafet konusunda Osmanlı Fas rekabeti için bkz. Abderrahmane El-Moudden, "The Idea of the Caliphate between Moroccans and Ottomans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century-Maghrib", *Studia Islamica*, Octobre 1995/2, sy. 82, s. 103-112.

11 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Hampshire, 2002, s. 116.

12 Sir Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, 1924. Bu eser, Sylvia G. Haim'in "The Abolition of the Caliphate and its aftermath" adlı bir bölüm ilavesiyle Routledge and Kegan Paul yayınevi tarafından (Londra, 1965) ikinci defa basılmış ve bu baskının tıpkıbasımı Oxford University Press'in Pakistan şubesi tarafından 1966'da Karaçi'de gerçekleştirilmiştir.

Ottomans and the Caliphate” (XI.) ile “Sultan Selim in Egypt” (XII.) bölümlerinde Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemini konu almaktadır. Lütfi Paşanın risalesinden haberdar olmayan fakat Ebussuud Efendinin konu ile ilgili tavrını bilen Arnold, Feridun Beyin *Münşeâtü’s-Selâtin* adlı eserine dayanarak Osmanlı sultanlarının hilafet iddiasını I. Murat (1362-1389) döneminin başına kadar götürmekte ve bu iddialarında Kur’an ayetlerine (38/25; 6/165) dayanarak kendilerinin Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduklarına inandıklarını belirtmektedir (s. 129). Bu tez çerçevesinde I. Murat ve halefleri dönemlerine ait birçok örnek verildikten (s. 130-136) sonra I. Selim 1512’de tahta çıktığında hilafet müessesesinin Osmanlılarda babadan oğula geçen bir makam haline geldiği, Selim’in de babasının ve büyükbabasının halife unvanını kullandığının farkında olduğu ve bu kültürle yetiştigi belirtilmektedir (s. 137-38). Mısır’ın fethinin hilafetle alakası ölçüsünde İbn İyas’a dayanarak anlatıldığı XII. bölümde, Sultan Selim - Halife Mütevekkil ilişkilerine, halifenin İstanbul’a gönderilmesi ve orada hapsedilmesi hadiselerine yer verildikten sonra muasır hiçbir kaynağın hilafetin devri gibi bir hadise nakletmediği hususu üzerinde durulmaktadır (s. 143-44). Arnold, Sultan Selim’in, Memlük sultanlarınca kullanılan *Hâdimü’l-Haremeyni’ş-Şerîfeyn* unvanını kesin olarak kullandığı bilinirken halife unvanını kullanmamasını dikkat çekici bulmaktadır. Arnold, bu tavrın nedeni olarak da Haremeyne hizmet Müslümanlar nezdinde itibar vesilesi iken İslâm dünyasında itibar sahibi olmayan Mütevekkil’in *halife* unvanını almanın sultanın sahip olduğu güce hiçbir katkısının olmayacağı kanaatini göstermektedir. Bir önceki bölümde olduğu gibi, Selim’in hilafet iddiasını Abbâsî hilafetinin devamı olarak değil geleneksel Osmanlı tavrının devamı olarak Allah’ın kendisini yeryüzünde halife kıldığı inancıyla temellendirdiği fikri tekrarlanmaktadır (s.153-158).

Her iki bölümdeki bilgi ve görüşlerini birinci derecede Feridun Beye ve sonra İbn İyas’a dayandıran Arnold, Barthold, Hammer ve Hurgonje gibi kendi döneminin ileri gelen oryantalistlerinin çalışmalarından da istifade etmiştir. Arnold’un hilafet literatürü içerisinde dikkat çeken yönlerinden biri ve belki de en önemlisi, Osmanlı hilafetinin Kur’an ayetlerine dayandırılarak 1360’lardan itibaren iddia edildiğini, 1517’ye kadar bir süreklilik kazandığını ve kabul görmüş bir iddiaya dönüştüğünü, dolayısı ile de Yavuz Selim’in Mısır’daki Abbâsî halifesinden bu makamı devralması gibi bir ihtiyacın olmadığını vurgu ile belirtmesidir. Bu çerçevede Arnold, o dönemde İslâm hükümdarlarının, kendi sınırları içerisindeki Müslümanların halifesi anlamında kullandıkları *halife* unvanı ile bütün Müslümanların halifesi anlamında kullanılan *halife-i a’zam/hilafet-i kübra* ayırımına da hiç değin-

memektedir. Bu görüşler Arnold'un *Encyclopaedia of Islam*'ın ilk edisyonunda yayımladığı "Khalifa" maddesinde ve Sourdel imzasıyla yayımlanan ikinci edisyondaki "Khalifa" maddesinde özet olarak tekrarlanmıştır.¹³

N. A. Asrar'ın hilafetin Osmanlılara geçişi meselesine dair rivayetleri değerlendiren çalışması Yavuz'un Mısır'ı alışıyla ilgili en önemli muasır kaynak olan İbn İyas'ın tarihine ve Türkçe literatüre dayanılarak hazırlanmış ve konunun Türkçe bilmeyen ilgilileri düşünülerek kaleme alınmış intibai vermektedir. Halep ve Mısır'ın alınışı sırasında Sultan ile Halife'nin ilişkilerine dair rivayetler sıralandıktan sonra intikalin gerçekleşmediği kanaatini vurgulayan yazar, intikal rivayetlerinin öncelikle Müslümanlardan değil Batılı kaynaklardan neşet ettiğine dikkat çekmektedir.¹⁴

Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemi hakkında önemli araştırmalardan biri de Faruk Sümer tarafından gerçekleştirilmiştir. "Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?"¹⁵ başlığıyla yayımlanan çalışma Asrar'ın çalışmasında olduğu gibi esas itibarıyla hilafetin Abbasilerden Osmanlılara devrinin vaki olmadığını ispatlama çabasıyla kaleme alınmıştır. Söz konusu iddiaya ilk defa M. d'Ohsson tarafından *Tableau General de l'Empire Ottoman* adlı eserinin I. cildinde yer verildiğini belirten Sümer, zamanla bu iddianın yerli ve yabancı yazarlar ve idareciler tarafından tarihî bir hakikatmiş gibi kabul edildiğini belirtmektedir. Yazar, Mütevekkil'in hilafetten feragat ederek bu makamı Osmanlı sultanına devrettiği rivayetlerinin temelsiz olduğunu 1912 yılında ilk ortaya atan araştırmacının ünlü Rus Türkolog ve tarihçi Vasili V. Barthold¹⁶ olduğunu ve Alman tarihçi C. H. Becker'in 1916 yılında Bart-

13 Thomas W. Arnold, "Khalifa", *EI*, s. 881-885. Bu maddenin ilavelerle yayımlanan Türkçe versiyonu için bkz. "Halife", *İslam Ansiklopedisi*, c. V/1, s. 151-152; D. Sourdel, "Khalifa", *EI²*, s. 945-947.

14 Makalenin orijinali için bkz. Dr. N.A. Asrar, "The Myth about the Transfer of the Caliphate to the Ottomans" başlığı ile *Journal of Regional Cultural Institute* (Iran, Pakistan and Turkey), Spring and Summer 1972, c. V, sy. 2-3, s. 111-120; Türkçe çevirisi için bkz. "Hilafetin Osmanlılara Geçişine İlgili Rivayetler", çev. Süleyman Tülücü, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1983, sy. 22, s. 91-100.

15 Faruk Sümer, "Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?", *Bellekten*, Aralık 1992, c. LVI, sy. 217, s. 675-701; bu makalenin Fransızca yayımlanmış kısa bir versiyonu için bkz. "Yavuz Selim S'est-il Proclamé Calife", *Turcica*, sy. XXI-XXIII, s. 343-354.

16 Barthold'un "Halife ve Sultan" başlıklı makalesi Rusça olarak *Mir Islama* dergisinde (Petersburg, 1912, c. I, sy. 1-2, s. 203-26 ve 345-400) yayımlanmıştır. Barthold'un makalesi Cumhuriyetin ilk yıllarında Mehmet Emin Resulzâde tarafından eski harfli Türkçeye tercüme edilmiş ancak nihâi tashihleri yapılarak yayımlanmamıştır. Bu çevirinin Türk Tarih Kurumu'nda bulunan yazma müsveddesinin dipnotlandırılarak yeni harflerle yayımlanmış hali ve kısa bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, 2003, c. III, s. 27-30 ve 253-328. Yedi kısımdan oluşan makalenin ilk üç kısmının İngilizce çevirisi için bkz. V.V. Bartold, "Caliph and Sultan", *Islamic Quarterly*, 1963, c. VII, sy. 3-4, s. 117-135.

hold'un iddialarını destekleyen uzun bir yazı kaleme aldığımı¹⁷ ancak bu çalışmaların Türk tarihçiliğinde konu ile ilgili görüşleri pek etkilemediğini, bu nedenle de kendisinin bir makale yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Makalenin devamında Mısır Abbâsî halifelerinin hukukî, siyasî ve sosyal konumu, Yavuz'un Mısır seferi sırasında halife ile ilgili yaşanan gelişmeler, sefer sonrasında Halife Mütevekkil'e nasıl davranıldığı, Mütevekkil'in İstanbul hayatı ve Mısır'a dönüşünden vefatına kadar geçen sürede neler yaptığı gibi hususlar yazının temel tezini destekler mahiyette ele alınmıştır.

Klasik dönem Osmanlı tarihçiliğinin önde gelen ismi Halil İnalçık da hilafet meselesi ile ilgili dikkat çekici değerlendirmelerde bulunmuştur. Konuyu geniş ve derinlemesine bir araştırma konusu yapmadan yaklaşık otuz yıllık bir dönemde yayımladığı çeşitli yazılarında¹⁸ özü itibarıyla aynı ancak önemli bilgi ve değerlendirmeler veren İnalçık, Osmanlı sultanlarından yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi sıfatını ilk benimseyenin Kanunî Sultan Süleyman olduğunu belirtir. İnalçık'a göre sultanın bu tavrı "İslam dünyasının koruyuculuğu rolünün vurgulanmasından öte bir anlam taşımıyordu. Dolayısıyla, Osmanlıların geliştirdiği yeni halifelik kavramı, Osmanlılarda başından beri görülen kutsal savaşta (gazâda) önderlik kavramının uzantısından başka bir şey değildi".¹⁹ *Cambridge History of Islam* adlı eserdeki "Osmanlılar ve Hilafet" adlı yazısında ise Mütevekkil'in hilafeti Yavuz Sultan Selim'e devrettiği rivayetinin XVIII. yüzyılda ortaya çıktığını ve gerileme dönemi Osmanlı sultanlarının hilafete vurgu yapmalarının açık siyasî sebepleri olduğunu kısaca belirttikten sonra yükselme dönemi Osmanlı sultanlarının hilafet anlayışlarını açıklar. Osmanlı sultanlarının Müslümanların koruyuculuğu rolünü önemsediklerini, bu yönleri ile de Peygamber'e ve Hulefa-yi Raşidine halef olduklarını iddia ettiklerini belirten İnalçık, I. Murat'tan itibaren sultanların halife unvanını kullandıklarını, Yavuz Sultan Selim'in *Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn* unvanını aldıktan sonra İslâm dünyasındaki itibarının oldukça arttığını, ardından da

17 Becker'in bu konuda müstakil bir makale yazdığı bilgisi doğru görünmemektedir. Sümer'in bahsettiği yazı Barthold'un "Halife ve Sultan" adlı makalesinin Becker tarafından bazı değişikliklerle Almancaya tercüme edilmiş hali olmalıdır. C.H. Becker, "Barthold's Studien über Kalif und Sultan", *Der Islam*, 1916, sy. VI, s. 350-412.

18 Osmanlı hilafeti konusunu ele aldığı yazılarına örnek olarak bkz. Halil İnalçık, "The Ottomans and the Caliphate", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 1970, c. I, s. 320-323; a.mlf., "Islam in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, Ankara, 1968-1970, sy. V-VII, s. 19-29, Türkçe çevirisi için bkz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam", çev. Mustafa Özel, *Dergah*, Ağustos 1992, sy. 30, s. 15 ve Eylül 1992, sy. 31, s. 16-17; a.mlf., "Padişah" *İslam Ansiklopedisi*, c. IX, s. 491-495; a.mlf., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I: 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000, s. 55-57.

19 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun...*, s. 56.

Kanunî'nin *Hilâfet-i Kübrâ* unvanıyla bütün Müslümanların halifesi rolünü üstlendiğini düşünmektedir. Gibb'in yukarıda değerlendirilen makalesine dayanarak Lütfi Paşanın risalesinde Kanunî'yi zamanının imam ve halifesi olarak sunmasını aktardıktan sonra Osmanlıların XVI. yüzyılda ileri sürdükleri hilafet anlayışını zamanın şartlarının doğurduğu bir sonuç olarak değerlendirmektedir. Buna göre; XIV. yüzyıl İslâm dünyasında fiilen bağımsız konumda olan ve şeriatı uygulama görevini üstlenen her Müslüman lider kendisini halife sayabiliyordu. XVI. Yüzyıl Osmanlılarının buna katkıları *Hilâfet-i Kübrâ* anlayışını yeniden canlandırarak bütün Müslümanların halifesi olduklarını iddia etmeleri oldu, çünkü Hristiyan taarruzlarına karşı İslâm dünyasını korumayı kendilerine görev biliyorlardı ve zaten Haremeyni koruyarak bütün Müslümanlara önemli bir hizmette bulunuyorlardı. Böylece yeni hilafet anlayışı İslâm dünyasında Osmanlıların üstünlüğünü tesis etmeyi amaçlayan bir politikaya destek olmaktadır. Bu fikrin *gazâ* geleneğine dayandığı gayet açıktı (s. 322). Osmanlı sultanlarının bütün Müslümanların halifesi oldukları iddiası ile *gazâ* anlayışı arasında irtibat kurması İnalçık'ın yazılarının en dikkat çekici katkılarından biridir.

Bu dönem üzerine yapılan neşriyatın ortaya koyduğu bilgi ve görüşler *İslam Ansiklopedisi'nin* "Hilafet/Osmanlı dönemi" maddesinde özet olarak ansiklopedi maddesi üslubuyla verilmiştir.²⁰

Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemini bir bölüm halinde ele alan *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*²¹ adlı çalışma, Kanunî'den önceki Osmanlı sultanlarının halife unvanını kullanmaları konusundaki yaygın ve ansiklopedik hale gelen bilgileri tekrarladıktan sonra hilafet açısından Yavuz'un Mısır seferini değerlendirmekte ve Osmanlı'nın Abbasilerden hilafeti devralmasının bir manası ve gereği olmadığı, çünkü onların zaten halife oldukları fikrini savunmaktadır. Osmanlı hilafetini savunmak amacıyla yazılmış görünen bu çalışma, büyük ölçüde bir literatür taramasına dayanmakta ve Osmanlı sultanlarının Kureyş kabilesine mensup olmadan da meşru halife oldukları fikrini savunurken de İslâm kelâm ve fıkıh literatürüne müracaat etmektedir. Yazarın bu konuda vurguladığı ve geriye dönük olarak Osmanlı hilafetini meşrulaştırmak için kullandığı dayanak, bazı ulemanın Kureyş'in güç ve kudret sahibi olmadığı, dolayısı ile Müslümanların

20 Azmi Özcan, "Hilafet-Osmanlılar Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVII, s. 546.

21 Hasan Gümüsoğlu, *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*, İstanbul, 2000, s. 35-69. Benzer bir anlayışla kaleme alınan ve kısmî bir literatür taraması sonucu konuyu daha çok alıntılarla ele alan bir çalışma için bkz. Mustafa Alkan, *Osmanlılarda Hilafet*, İzmir, 1997. Osmanlı hilafeti meselesinin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Nejat Göyünç, "Hilafet ve Kaldırılması", *Ümit Doğanay'ın Anısına Armağan*, İstanbul, 1982, c. 2, s. 225-232.

işlerini idare edecek maddî ve manevî güçten yoksun olduğu dönemlerde Kureyşli olmayan birinin halifeliğinin meşru olduğu konusundaki görüşleridir. Bu da teorik bir yaklaşım olarak kalmakta ve tarihen Osmanlı sultanlarının bu konuda ne düşündüklerini ve hilafetlerini nasıl meşrulaştırdıklarını izah etmemektedir.

Osmanlı hilafeti meselesi literatürü, birinci dönem olarak adlandırdığımız 1774 öncesinde XVI. yüzyıl üzerinde özellikle de Kanunî döneminde (1520-1566) yoğunlaşmaktadır. Kanunî dönemi sonrası padişahlarının hilafet anlayışları ve uygulamaları henüz hiçbir çalışmaya konu olmuş görünmemektedir. İnalçık, III. Ahmet'in İran Şah'ı Eşref'e kendisinin "bütün Müslümanların halifesi" olduğu iddiasında bulunduğunu ve sonra bu unvanın Nadir Şah'a da kabul ettirilmek istendiğini yazmakla yetinmiş ve konuyla ilgili referans da vermemiştir.²²

2. Dönem

Osmanlı hilafeti meselesinin ikinci dönemi olan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası ise giderek artan bir ilgiye mazhar olmakla birlikte bu ilginin II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi üzerinde yoğunlaştığını da belirtmek gerekir. Küçük Kaynarca Antlaşmasının 3. maddesinde "mezhepleri ehl-i İslâm'dan olup zât-ı madelet-simat-ı şehriyaranem imâmü'l-mü'minîn ve halifetü'l-muvahhidîn olduğuna binâen tâife-i merkûme (Kırım Müslümanlarına) akdolunan serbestiyet devlet ve memleketlerine hallel getirmeyerek umûr-ı mezhebiyelerini taraf-ı hümâyunum hakkına şeriat-ı İslâmiye muktezasınca tanzim ederler"²³ ifadelerine yer verilerek siyasi olarak Osmanlı toprağı olmaktan çıkan Kırım'daki Müslümanların dînen Osmanlı hilafetine bağlı kalmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Sonradan maddenin mevcut haliyle muğlak bulunması nedeniyle Rusya'ya daha açık ifadelerin yer aldığı bir yazı gönderilmiştir. Burada iki devlet arasında "bu babda vukû'u muhtemel olan suretler ve avarızın def'i ve şeriat-ı garra muktezasınca ictimâ'-ı halifeteyn mahzûrunun indifâ'ı zımında madde-i merkûmenin tavzih ve tebyîni mühim ve muktezî olduğuna binâen husûs-ı mezbûr şu vechile şerh ve tafsîl olunur ki: (... Tatar kavmi bilittifak bir hanı intihâb eylediklerinde *Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerifeyn* ve *İmamü'l-Müslimîn* olan Padişah-ı Âl-i Osman hazretlerine ber mukteza-yı *Hilâfet-i Uz-mâ* arz ve inhâ ve *Sultânü'l-Müslimîn*²⁴ hazretleri dahi bir güne ta'lîl ve ta'vik etmeksizin derakab nişan-ı şerif-i hilafetpenâhî i'tâ ve teşrîfâtını irsâl

²² İnalçık, "The Ottomans and the Caliphate", s. 320.

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Düvel-i Ecnebiye Defteri, 83/1, s. 145; Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, İkinci tab'ı, Dersaadet, 1309, s. 359.

²⁴ Vurgular bize ait.

eyliye” denildikten sonra Kırım’ın bütün cami ve mescitlerinde hutbelerin Osmanlı sultan-halifesinin adına okunacağı belirtilmektedir.²⁵ Bu maddenin devamında sultanın konumu “şeriat-ı garra muktezasınca Padişâh-ı İslâm hazretleri *Halifetü'l-Uzmâi'l-Müslimîn ve İmâmü'l-Muvahhidin*” şeklinde tamamen dinî açıdan vurgulanmıştır. Belirtmek gerekir ki sultanın halifeliğini vurgulamak için maddede zikredilen unvanların hiçbiri bu dönemde ortaya çıkarılmış değildir. Makalenin ilk sayfalarında verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Yavuz ve Kanunî dönemlerinden bu yana Osmanlı'nın aşına olduğu unvanlardır. Ancak Osmanlı tarihinde ilk defa bir anlaşma metninde Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu ve tek halife vurgusu dikkat çekici bir durumdur.

Modern hilafet meselesi açısından Küçük Kaynarca Antlaşması bir dönüm noktası oluşturmuş görünmektedir. Her şeyden önce, üç asra yakın bir zamandır bazen önemsenen bazen de öne çıkarılmadığı düşünülen Osmanlı hilafet anlayışının ilk defa bir uluslararası anlaşmada böylesine açık seçik bir şekilde ve vurgulanarak yer alması önemli bir gelişmedir. İkincisi, Osmanlı yöneticileri devleti güçlendirme çabalarında hilafet kurumunun nüfuzundan yararlanma istek ve kararlılığını göstermişlerdir. Yani açık bir tavırla hilafet kurumu siyasî amaçlar için kullanılmağa çalışılmıştır. Üçüncüsü ve müstakbel gelişmeler açısından daha önemlisi, sultanın siyasî ve dinî otoritesinin ayrılığını ifade eden ilk anlaşma olması ve bir örnek teşkil etmesidir. Bu anlaşmada sultanın Kırım’da meydana gelecek siyasî ve idarî düzenlemelere hiçbir şekilde karışmayacağı ve Kırımlılar kimi liderliğe seçer ise sultan-halifenin onu tanyacağı açıkça belirtilmiştir. XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı'nın kaybettiği bütün topraklardaki Müslümanlar için benzer düzenlemeler yapılacak ve Müslümanların dinen Osmanlı halifesine bağlı kalmaları ve bunun göstergesi olarak hutbelerde sultan-halifenin isminin zikredilmesi bir çözüm olarak görülecektir. Hatta bu sorumluluğun bir gereği olarak, kaybedilen topraklardaki Müslümanların dinî hayatlarını nasıl düzenleyeceklerine dair şeyhülislamlık bir talimatname bile hazırlayacaktır.²⁶

Osmanlı'nın kendi iç düzenlemelerinde de sultanın dinî ve siyasî otoritesinin ayrılığı anlayışı giderek yerleşmeye başlamaktaydı. Tanzimat döneminde (1830-1876) uygulamaya koyulan Osmanlılık anlayışı ve 1856 Islahat Fermanı'yla vurgulanan Müslüman-gayrimüslim eşitliği prensibi aslında

25 Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, II, ikinci tab'ı, Dersaadet 1309, s, 302-303

26 *Yunanistan ve Romanya ve Sırbıye ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemâât-i İslâmiyenin Husûsât-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhülislamîden Kaleme Alınan Talimatır*, İstanbul, 1302. Bu talimatın bir fotokopisini temin eden genç meslektaşım İlhami Yurdakul'a teşekkür ederim.

sultanın siyasî otoritenin başı olarak din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlıları temsil ederken Müslümanlar için de hilafet makamında bulunmaktaydı. Bu ayrılık 1876 Kânûn-ı Esâsîsinin 4. maddesinde “Zât-ı haziret-i padişâhî hasbel hilâfe dîn-i İslâmın hâmîsi ve bilcümle tebe‘a-i Osmâniyenin hükümdar ve padişahıdır” şeklinde ifade edilmiştir.²⁷ Bu ayrılık çizgisi nihayet Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 1922’de saltanatı hilafetten ayırarak sona erdirmesi ve Osmanlı hanedanından bir ismi siyasî güçten tamamen yoksun bir halde halife tayin etmesiyle zirveye ulaşmıştır.²⁸

Bu meselede dikkat çeken hususlardan biri de Osmanlı hilafetine muhalif bazı İngiliz ve Arapların da siyasî otoriteden yoksun bırakılmış ve sadece dinî yönüyle öne çıkarılmak istenen bir hilafet anlayışını savunmuş olmalarıdır. Modern dönem Osmanlı hilafet meselesi literatürü açısından önem taşıyan yayınlardan *The Future of Islam* adlı eserin yazarı olan Wilfred Scawen Blunt Osmanlı hilafeti sonrasında kurulmasını tasavvur ettiği yeni hilafet makamının sadece dinî bir kurum olacağını ve otoritesini de belli şartlarla sınırlandırılmış olarak icra edeceğini ileri sürmekteydi.²⁹ Blunt’ın zikredilen kitabından önemli ölçüde etkilendiği iddia edilen Abdurrahman Kevâkibî³⁰ *Ümmü’l-Kurâ* adlı eserinde Osmanlı Devleti’nin ve onun aslı unsuru konumundaki Türklerin İslâmın yenilenmesini ve güçlenmesini sağlayacak özelliklerden mahrum olduğunu, bu nedenle hilafetin Osmanlılardan alınması ve sadece dinî otoriteden müteşekkil bir makam haline getirilmesini savunmaktadır. Hilafetin Kureyş kabilesine mensup bir Arapa verilmesini ve hilafet merkezinin de Mekke olmasını açıkça teklif eden ilk Arap olma özelliğini de taşıyan Kevâkibî, müslüman toplumlardan seçilecek temsilcilerden oluşacak bir heyet-i şura tarafından belirlenecek halifenin İslâm dünyasının dinî işleriyle ilgilenebileceğini savunmaktadır.³¹

Modern hilafet meselesi literatürü açısından bakıldığında II. Abdülhamid öncesi dönem hakkında ciddî bir araştırma yayımlanmış görünmemektedir. Bir ansiklopedi maddesi çerçevesinde dönemin değerlendirilmesi ve dönem üzerine yapılacak bir araştırmaya yön verebilecek türde bil-

27 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Yenilenmiş 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 43.

28 Azmi Özcan, “Hilafet-Osmanlı dönemi”, *DİA*, c. XVII, s. 547.

29 Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam*, London, 1882, s. 189-190.

30 Kevakibi’nin, Blunt’ın eserindeki görüşlerden ne denli etkilendiği konusunda bir araştırma için bkz. Sylvia G. Haim, “Blunt and al-Kawakibi”, *Oriente Moderno*, 1955, sy. XXXV, s. 132-143.

31 Abdurrahman Kevâkibî, *Ümmü’l-Kura*, Beyrut, 1982, s. 236 vd. Kevakibi’nin Osmanlı muhalifi olma süreci ve fikirlerinin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Ş. Tufan Buzpinar, “Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed”, *DİA*, c. XXV, s. 339-340.

giler anahatlarıyla TDV *İslam Ansiklopedisi*'nin "Hilafet-Osmanlı dönemi" adlı maddesinde bulunabilir. Maddede Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra Osmanlı hilafetinin içeride ve dışarıda itibarının tederîcî olarak nasıl arttığı Kuzey Afrika, Hindistan, Açe ve Buhara Müslümanlarıyla bağlantılar çerçevesinde açıklanmakta ve İngilizlerin Osmanlı hilafetinin nüfuzundan yararlanma girişimlerinden bahsedilmektedir.³² Bu eksikliği kısmen gidebileceği düşünülerek kaleme alınan bir makale ise henüz yayımlanmadığı için burada değerlendirmeye tâbi tutulmayacaktır.³³

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) son yıllarda birbiri ardı sıra yapılan ciddi araştırmalara konu olmuştur.³⁴ Esasen II. Abdülhamid dönemi hilafet meselesine ilgi, kendi döneminde de dikkat çekici boyuttadır. Daha Abdülhamid'in saltanatının ikinci yılında James Redhouse imzasıyla Londra'da yayımlanan *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph: Show-ing its Antiquity, Validity, and Universal Acceptance*³⁵ adlı risale Osmanlı hilafeti meselesinin İngiltere kamuoyunu ne denli ilgilendirdiğinin önemli ipuçlarını taşımaktaydı. Risaleden anlaşıldığı kadarıyla 1876 Kânûn-ı Esâsîsinin 3. ve 4. maddeleriyle Osmanlı hilafetinin anayasal bir kuruma dönüşmesi Hindistan bölgesinde görev yapmış bazı üst düzey İngiliz görevlilerini telaşlandırmış ve Osmanlı hilafetini inkar yoluna sevk etmişti. Redhouse'ın bu tavra karşı çıkarak kaleme aldığı risale, Osmanlı hilafetinin eski bir kurum olduğu, zamanın Müslümanlarının hemen tamamı tarafından genel kabul gördüğü ve karşı çıkmak üzere sunulan hukukî delillerin de geçerliliğinin olmadığı tezini savunmaktadır. Dikkat çekici olan, Redhouse'ın Mısır'daki son Abbâsî halifesi Mütevekkil'in Sultan Selim lehine makamından çekildiğine dair bir belge tanzim edildiğini belirtmesi ve halifenin Kureyş kabilesinden olması gerektiğine dair kesin emrin hiçbir zaman mevcut olmadığını iddia etmesidir.³⁶

Osmanlı hilafeti meselesinde II. Abdülhamid döneminin daha başında

32 Azmi Özcan, "Hilafet-Osmanlı dönemi", *DİA*, c. XVII, s. 547.

33 Bu konuda "The Question of Caliphate under the Last Ottoman Sultans" başlığıyla kaleme aldığımız makale F. Zachs and I. Weismann (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honor of Butrus Abu-Manneh*, London, 2004, içinde yayımlanacaktır.

34 Azmi Özcan'ın yukarıda zikredilen maddesi ve Cezmi Eraslan'ın *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992, s. 192-209) adlı çalışması dönem hakkında önemli bilgi ve görüşler ihtiva etmektedir.

35 James W. Redhouse, *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph: Showing its Antiquity, Validity, and Universal Acceptance*, London, 1877, 19 s. Risale Sami Erdem tarafından Türkçeye tercüme edilerek "Osmanlı Sultanının Halife Unvanının Müdafaası" adı altında önce *Dergah* (sy. 96, s. 18-21) dergisinde, sonra da İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri, I: II. Abdülhamid Devri*, İstanbul, 2002, s. 95-110'da yayımlanmıştır.

36 A.g.e., s. 103-109.

İngiltere’de başlayan hararetli tartışmalar bir müddet sonra Mısır’a oradan da Suriye ve Hicaz gibi bölgelere sıçramış görünmektedir. Bu tartışmalar “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882” başlıklı çalışmamızda detaylı olarak ele alınmıştır.³⁷ Makalenin giriş bölümünde II. Abdülhamid’in hilafetini dayandırdığı esaslar belirlenmiş ve bu esasların tarihî ve dinî kökenleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı anlayışında hilafetin Kureyşliliği meselesininin nasıl çözümlendiğine dair açıklamaların ardından İngiltere’de Osmanlı hilafeti tartışmalarına geçilmiştir. Redhouse’ın Osmanlı lehine tavır koyarak katıldığı tartışmalar detaylı bir şekilde incelendikten sonra Araplar arasında muhalefetin varlığına dair veriler değerlendirilmiştir. Çalışmanın son bölümünde İngiltere’nin eski diplomatlarından W. S. Blunt’ın İngiliz otoriteleri ve Araplar arasında yürüttüğü Osmanlı hilafeti aleyhindeki düşünce ve faaliyetler ele alınmıştır. Çalışma incelediği yıllarda hilafet tartışmalarına getirdiği açıklığın yanı sıra II. Abdülhamid’in Araplar arasında giderek artan otoritesinin muhaliflerinin faaliyetlerini nasıl olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.

II. Abdülhamid döneminin tamamında İngiltere kökenli Osmanlı hilafeti tartışmaları ise Azmi Özcan’ın “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları: 1873-1909” adlı makalesinin konusunu oluşturmaktadır.³⁸ İngiltere’nin hilafetle ilgisinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan’ı sömürgeleştirme sürecinde başladığı ve bu ilginin 1870’lere gelinceye kadarki basamakları giriş mahiyetinde belirtildikten sonra Arap dircisi G. P. Badger’in İngiliz hariciyesine sunduğu Ocak 1873 tarihli ve içinde Osmanlı hilafetinin de değerlendirildiği rapor tartışmaların başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. 1870’lerin ikinci yarısında meydana gelen ve bir önceki çalışmanın da konusunu oluşturan Londra merkezli hilafet tartışmaları ve Blunt’ın konuyla ilgili görüşleri ele alındıktan sonra İngiltere’nin 1882 Mısır işgali ve 1880’lerin ortalarında meydana gelen Sudan’daki Mehdi olayı hilafet meselesiyle ilgileri ölçüsünde değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. 1890’larda meydana gelen Ermeni ve Girit olaylarının İngilizler tarafından Osmanlı aleyhtarını kamuoyu oluşturmada nasıl kullanıldığı ve bu bağlamda Osmanlı hilafetini yıpratmaya yönelik yayınların içeriği müteakip sayfaların konusunu oluşturmuştur. Özcan’ın tespitlerine göre XX. yüzyılın başında İngiltere’de hilafet tartışmaları bir durgunluk dönemine girmiştir. 1906’ya gelindiğinde ise,

37 Bu makalemiz önce İngilizce olarak *Die Welt des Islams*, 1996, c. 36, sy. 1, s. 59-89’da, sonra da Türkçe’ye çevrilerek İsmail Kara tarafından hazırlanan *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, 2002, c. I, s. 37-61’de yayımlanmıştır.

38 Azmi Özcan’ın çalışması önce *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2, s. 49-71’de, sonra da İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, 2002, c. I, s. 63-91’de yayımlanmıştır.

W. Chirol, T. Arnold ve T. Gordon gibi etkin gazeteci, ilim adamı ve askerlerin II. Abdülhamid'in hilafetinin İslâm dünyasında yaygın olarak kabul gördüğü ve İngiltere'nin de bu gerçekten hareketle hilafete yönelik menfi yaklaşımları terk etmesi gerektiği görüşünü savunmaları dikkat çekicidir. Bu anlayışın 1906 yılı İngiltere Hariciye Nezareti yıllık raporuna da yansdığı görülmektedir.

Özcan II. Abdülhamid dönemi hilafet meselesi ile ilgili son çalışmasında İngiltere'nin 1882 Mısır işgali sonrasında Abdülhamid'in hilafetinin nasıl tartışma konusu yapıldığı üzerinde durmaktadır.³⁹ Makale, Abdülhamid'in kendi hilafetini zayıflatmaya yönelik İngiliz-Arap işbirliği konusundaki şüpheleri ve Mısır hidivlerinin Osmanlı hilafetine karşı tavırları konularında ilginç detaylar içermektedir. Aynı konu etrafında 1890'lı ve 1900'lü yıllarda meydana gelen gelişmelerin Rus kaynaklarına dayalı bir değerlendirmesi yıllar önce L. Hirsowicz tarafından yapılmıştı. Burada verilen bilgiler de İngiliz ve Osmanlı arşiv kaynaklarına dayalı olarak bilinen Abdülhamid'in hilafet hassasiyetini destekleyici mahiyettedir.⁴⁰

Abdülhamid hilafetinin Suriye bölgesinde ve özellikle Şeyh Ebülhüda tarafından nasıl algılanıp anlatıldığı hususlarında B. Ebu-Manneh'nin çalışması hâlâ önemini korumaktadır.⁴¹ Şeyh Ebülhüda-Sultan ilişkisini detaylandırmak üzere yapılan çalışmanın "The Caliph and His Muslim Subjects" ve "Ottomanism, Syria and the Caliphate" başlıklı kısımları Osmanlı hilafetinin belli bir kesim tarafından nasıl algılandığı hususunda önemli veriler içermektedir. Özellikle zikredilen ilk bölüm Ebülhüda'nın yazılarından hareketle inşa edilmiş ve yakın zamanlara kadar da bu kadarıyla bilinmekteydi. Aşağıda bahsedileceği üzere, İsmail Kara'nın hazırladığı *Hilafet Risaleleri*, İde Ebülhüda'nın Ebu-Manneh'nin sıkça atıfta bulunduğu *Da'ir-Reşad* dahil iki risalesinin yayımlanmasıyla konuyla ilgili bilgilerimiz artmıştır. Suriye bağlantılı olarak hilafet meselesinin ele alındığı bölüm ise Sultan'ın hangi kanallarla halife olarak otoritesini güçlendirmeye çalıştığını ve bunun Suriye Müslümanları üzerindeki etkisini anlatmaktadır.

Son dönem Osmanlı hilafeti meselesinin Avrupa'nın iki büyük devleti

39 Azmi Özcan, "The Caliph Policy of Sultan Abdulhamid II and Egypt", *Türk Dünyasına Bakışlar: Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan*, Halil Bal ve Muhammet Erat (haz.), İstanbul, 2002, s. 489-497.

40 L. Hirsowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908", *Middle Eastern Studies*, 1972, c. VIII, sy. 3, s. 287-311.

41 B. Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, May 1979, c. XV, sy. 2, s. 131-153. Makale İrfan Gündüz tarafından Türkçe'ye çevrilerek *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995, sy. 7-10, s. 375-405'te yayımlanmıştır.

Britanya ve Almanya'nın aralarındaki rekabetteki yerini ele alan şimdilik tek çalışma Ceasar E. Farah imzasını taşımaktadır.⁴² Esas itibarıyla 1904-1914 arasında Almanya ve İngiltere'de yapılan hilafet tartışmalarının ele alındığı çalışma, hilafetin Kureyş kabilesine ait olup olmadığı tartışmaları, İngilizlerin Osmanlı hilafetini zayıflatmaya çalıştıklarına dair Alman görüşleri, İngilizlerin Arap hilafeti görüşlerini destekledikleri, Abdülhamid'in halifelüğünün giderek artan nüfuzunun İngilizleri endişelendirdiği, Abdülhamid sonrasında devam eden Arap hilafeti tartışmalarının yanı sıra I. Dünya Savaşı arifesinde ve Savaşın ilk yıllarında İngilizlerin Osmanlı hilafetine karşı bir Arap hilafeti oluşturma çabalarına yer vermektedir. Aynı dönemde Fransızların endişeleri konusuna da kısaca değinilmiştir. Osmanlı'nın son döneminde Fransızların hilafetle ilgili politikalarının daha detaylı bir çalışması H. Laurens'e aittir.⁴³ Bu çalışmada, Fransızların özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren hilafeti panislamizm bağlantılı bir tehdit unsuru olarak gördükleri, İttihat ve Terakki döneminde Osmanlı hilafetine karşı Arap hilafeti kurma çalışmaları ve I. Dünya Savaşı sonrasında Mekke emirinin yanı sıra Fas sultanını da halife yapma çalışmalarıyla bağlantılı hususlar ele alınmaktadır.

Farah'nın büyük güçlerin rekabet anlayışı çerçevesinde ele aldığı II. Abdülhamid sonrası hilafet meselesinin İslâmcılar tarafından nasıl ele alındığı konusu şimdiye kadar sadece İsmail Kara tarafından incelenmiş görünmektedir. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* adlı çalışmasının "Halifelik" adlı bölümü, meşrutî idare içinde halifelüğün yetki ve faaliyet alanlarının daraltılması tartışmaları, halifenin bir hükümet reisi olarak görülmesi, hatta 8 Ağustos 1909 tarihli kanunla hilafet kurumunun hak ve yetkilerinin önemli bir kısmını kaybettiği hususlarında önemli bilgi ve değerlendirmeler içermektedir.⁴⁴ Bunun yanı sıra Hint kökenli ve Mısırlı bazı yazarların meşrutî idarenin meşru olup olmadığı, yeni rejimin halifelığı kaldırıp kaldırmayacağı ve hilafetin saltanattan ayrılıp ayrılmayacağı gibi konuları ele aldıkları ve genel olarak İttihat ve Terakki karşıtı tavır aldıklarını da bu bölümden öğreniyoruz. Bu çalışmayla ortaya koyulan dikkat çekici diğer bir husus da içeride halifenin etkinliği kısıtlanmaya çalışılırken dışarıdaki Müslüman-

42 Ceasar E. Farah, "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate", *Der Islam*, 1989, c. 66, sy. 2, s. 264-288. Bu makalenin kısa bir versiyonu *Studies on Turkish-Arab Relations, Annual*, 1987/2, s. 37-48'de yayımlanmıştır.

43 Hanry Laurens, "La France et le califat", *Turcica*, 1999, sy. 31, s. 149-183.

44 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri, I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı, İstanbul, 2001, s. 143-162. Bu bölümün ilk versiyonu "II: Meşrutiyetin İlk Yıllarında İslâmcıların Halifelik Meselesine Bakışları" adıyla *İslami Araştırmalar* dergisi, 1994, c. VII, sy. 2, s. 171-180'de yayımlanmıştır.

larla bağlarını kuvvetlendirmek ve onların desteğini sağlamak için halifeye ve hilafete önem atfedilmek durumunda kalınmasıdır. Osmanlı Devleti'nin son iki şeyhülislamı Dürrizâde Abdullah Beyefendi ve Medenî Mehmet Nuri Efendinin sadarete sundukları hilafet muhtıraları da bu çabaların bir parçası gibi görünmektedir.⁴⁵ Her iki muhtırada Osmanlı Devleti sınırları dışında kalan Müslümanların makam-ı hilafete “râbıta-i dîniyye ve maneviyye” ile bağlı kalmalarının dinî gerekliliği vurgulanmaktadır. Makalenin devamında yer alan “Hilafetin dinî nüfuzuna dair andlaşmalar ve madde-leri” bölümünde yer alan metinler de bu konuda devletin resmî çabalarının ürünü ortaya koymaktadır.

Son dönem hilafet tartışmalarının boyutlarını ortaya koymak bakımından en kapsamlı ve en hacimli çalışma İsmail Kara'nın organizatörlüğünde ve editörlüğünde hazırlanan ve şimdiye kadar üç cildi yayımlanan *Hilafet Risaleleri*'dir.⁴⁶ Kitabın başlığında da yer verildiği üzere bu eser *İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik* çalışmalarının en önemli ham maddelerini içermektedir. Biraraya getirilmesi ancak bir ekip çalışmasının yanı sıra büyük emek ve zaman sarfiyatı ile mümkün olabilen Türkçe/Osmanlıca, Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Rusça gibi çeşitli Doğu ve Batı dillerinde yazılmış 80 civarında risalenin tamamının yeni harfli Türkçede basılmasının hilafet meselesinin boyutlarını anlamamıza yapacağı katkı çok büyük olacaktır. Risaleler hazırlanırken yapılan tedkik, tahkik ve tahlillerin kıymeti ise ayrıca zikre değer görünmektedir.

II. Abdülhamid dönemi risaleleri iki cilt halinde yayımlanmıştır. Birinci ciltte projenin kısa bir serüveni ve yayında takip edilen ilkelerle ilgili bilgiler sunulduktan sonra giriş yazıları çerçevesinde İsmail Kara'nın kaleme aldığı “Risaleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler” ile II. Abdülhamid döneminde hilafet meselesini konu alan daha önce kısaca değindiğimiz T. Buzpınar ve A. Özcan'ın makaleleri yer almaktadır. Özellikle İ. Kara'nın müelliflerle ilgili derlediği bilgilerin yanı sıra risaleler hakkındaki değerlendirmeleri ve risalelerde öne çıkan veya gözardı edilen hususlara dikkat çekmesi oldukça önemlidir. Ardından İngilizce, Arapça ve eski harflerle yayımlanmış Türkçe on iki risalenin çeviri ve transkripsiyonları verilmektedir. Kitabın sonunda yer alan iki ek ile birinci cilt tamamlanmaktadır. İkinci cilt, İ. Kara'nın kaleme aldığı “Risaleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler” ile başlamakta ve on iki risale ile devam etmektedir. Kitabın ek bölümünde ise M. Şükrü Hanioglu tarafından kaleme alınan “1906 Yılında Sabahaddin

45 İlhami Yurdakul, “Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Beyefendi ile Şeyhülislam Medenî Mehmet Nuri Efendinin Hilafet Hakkında Muhtıraları”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 1999/1, s. 235-248.

46 *Hilafet Risaleleri* Klasik yayınları arasında, I ve II. ciltler Kasım 2002 ve III. cilt Eylül 2003'te yayımlanmıştır.

Bey, MacColl, Vambéry ve Kıdvai Arasında Geçen Osmanlı Hilafeti Tartışması” başlıklı II. Abdülhamid dönemi hilafet tartışmalarına zenginlik getiren bir yazı yer almaktadır.

II. Meşrutiyet döneminin ilk cildi olan *Hilafet Risaleleri*’nin üçüncü cildi “Sunuş” yazısının ardından diğer ciltlerdeki usule uygun olarak, ancak farklı kıstaslarla tasnif ve değerlendirmeye alınan risaleler ve müellifleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgiler metinleri verilen risalelerin ihtiva ettiği dinî, siyasî, coğrafi ve kültürel boyutların anlaşılmasında vazgeçilmez katkılar sağlamaktadır. Metin okunduğunda hazırlayanın birikiminin de ne kadar önemli olduğu görülecektir. Türkçe, Arapça ve Rusça sekiz risale çeviri ve transkripsiyonunun ardından risale çapında olmayan ancak konuyla doğrudan ilgili üç kısa metin de Ekler bölümünde yer almaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı hilafet meselesi literatürü hakkında yaptığımız bu sınırlı çalışma, mevcut literatürde meselenin her iki dönemi hakkında sunulan bilgi, tahlil ve değerlendirmelerin tatmin edici düzeyde olmadığını göstermektedir. Her şeyden evvel Osmanlı hilafetini konu alan ve kaynaklara dayalı bir monografiden mahrum olduğumuzu belirtmeliyiz. Meselenin ilk dönemi ile ilgili kaynaklar henüz hem döneminin tarihi, dinî, siyasî ve sair bağlamları dikkate alınarak, hem de geleneksel İslâm düşünce ve kültürü çerçevesinde değerlendirilmiş değildir. Bu son unsur da önemlidir çünkü, görüldüğü kadarıyla hilafet meselesinde Osmanlı yöneticileri ve uleması İslâm mirasını göz ardı ederek çözüm bulma yoluna gitmemişlerdir. Mevcut yayınlar Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemleriyle sınırlı bilgi kırsını sunmaktadırlar. Literatürün üzerinde durduğu en önemli kaynak olarak hâlâ Lütî Paşanın risalesi karşımıza çıkmaktadır. Meseleyi ciddi bir şekilde ele alan başka kaynaklar gerçekten yok mu, yoksa ciddi bir tarama yapılmadığı için mi bilmiyoruz henüz belli değildir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı kronikleri ve diğer tarih kitaplarının yanı sıra fezâil-i Âl-i Osman türü eserlerin ne gibi bilgiler içerdiği de merak konusudur. XVI. Yüzyılın ikinci yarısı, XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın büyük bir bölümü hakkında ise hiç literatür yok demek haksızlık olmaz.

Küçük Kaynarca’nın Osmanlı hilafet meselesinde dönüm noktası teşkil ettiği, birçok yazarın ortak kanaatidir. Ancak Küçük Kaynarca’nın üçüncü maddesinin niçin konduğu, müzakerelerde zikredilen şer’î gerekçeler ve kısa süre sonra duyulan mezkûr maddeyi açıklama gereğinin tarihi arkaplanı ve nedenleri bilinmemektedir. Aynı şekilde, I. Abdülhamid (1774-1789) sonrası Osmanlı sultanları özellikle de III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1708-1839) dönemleri Osmanlı hilafeti meselesi bakımından önemli ipuç-

ları taşımaktadır. Vehhabîlerin Mekke ve Medine'yi ele geçirmelerinden dolayı XIX. yüzyılın ilk yıllarında hac farızasının yerine getirilememesinin Osmanlı hilafeti açısından bir değerlendirmesini içeren literatür mevcut değildir. II. Mahmut döneminde hilafet meselesinin ne kadar önemli hale geldiğinin önemli bir göstergesi sayılabilecek olan Yasincizâde Abdülvehhab Efendinin *Hulâsatu'l-Burhân fi Itâati's-Sultân* adlı risalesi -ki modern dönemin ilk hilafet risalesi sayılabilir- ve benzer bazı risaleler de literatüre konu olmamışlardır.⁴⁷ Tanzimat döneminde (1839-1876) hilafet meselesi hakkında literatür bulunmasa da 1860'lı yıllarda önemli tartışmaların varlığı bilinmektedir.

Son olarak, II. Abdülhamid Osmanlı sultanları içerisinde hilafet makamını iç ve dış siyasette etkin kullanan padişah olarak bilinmektedir. Avrupa'nın büyük devletlerinin sömürgecilik iştahlarının en kabarık olduğu ve Müslümanların en yoğun olarak sömürgeleştirildikleri bu dönemde Abdülhamid'in, hilafeti iç ve dış siyasetin önemli bir enstrümanı olarak devreye sokması dahilî ve haricî muhaliflerinin de bu makama karşı tavrı almalarıyla denk düşmüştür. Bu nedenle dönemin tamamı yoğun tartışmalara sahne olmuş, bu ise tabîi olarak birincil kaynağın çokluğunu doğurmuştur. Buradan hareketle II. Abdülhamid dönemi hilafet meselesi literatürü hem nitelik hem de nicelik olarak bütün dönemlerden daha üstün duruma gelmiştir. Ancak yine de tatmin edici bir düzeye gelindiği söylenebilir. Her şeyden önce Kânûn-ı Esâsî hazırlık tartışmaları sırasında ve yeneden uygulamaya konulması düşünüldüğü 1880'lerin ilk yıllarında hilafet meselesinin üst düzeyde ele alındığı bilinmekle birlikte konunun etraflıca tartışıldığı bir çalışma henüz mevcut görünmemektedir. Konuyla ilgili Osmanlı arşiv malzemesi henüz tam anlamıyla değerlendirilebilmiş değildir. Örneğin, II. Abdülhamid dönemi evrakının önemli bir kısmı açılmış olmakla birlikte bunlar içerisindeki hilafetle ilgili belgeler dönemin tartışmaları bağlamında henüz değerlendirilmemiştir. Keza dönemin İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi büyük devletlerinin arşivleri de sınırlı anlamda kullanılabilmiştir. Mevcut literatür bu arşivlerin önemli bilgiler ihtiva ettiğini gösterecek düzeydedir. Aynı şekilde, *Hilafet Risaleleri* adlı çalışmada yer alan risalelerin muhtevasının dönemin şartları ve gelişmeleri çerçevesinde bağlantıları kurularak değerlendirilmesinin yanı sıra İslâm düşüncesi geleneği içerisindeki yerlerinin belirlenmesi de Osmanlı hilafeti meselesini daha sağlıklı anlamamıza önemli katkılar yapacaktır.

47 Bu risalenin II. Mahmut reformlarına destek mahiyetinde ele alınışı ile ilgili olarak bkz. Seyfeddin Erşahin, "The Ulema and the Reforms of Mahmud II", Yüksek Lisans tezi, Manchester Üniversitesi, 1990.

Literature on The Question of Ottoman Caliphate

Ş. Tufan BUZPINAR

Abstract

The question of Ottoman caliphate can roughly be examined in three periods: The first is the period that covers up to the 1770s, the second is the period that starts with the Treaty of Küçük Kaynarca of 1774 and continues until the end of the Second Constitutional Period, and the third is the period that covers the years up to the abolition of the caliphate in 1924 and after. This article is an attempt to survey articles and books that examine the question of Ottoman caliphate in the first two periods. The first section of the article starts with a short analysis of the emergence of the question of Ottoman caliphate in the XVIth century and continues with reviews of articles and books that focused on the question. The second section includes an assessment of the importance of the Treaty of Küçük Kaynarca from the viewpoint of the caliphate question and then examines literature on the second period of the subject. In its conclusion, an overall evaluation of the literature on the subject is made and important aspects of the caliphate question that have not yet been examined are indicated.

